

# POLISTOPADOVÝ KONSENSUS A POROZUMĚNÍ HISTORII

*Petr Andreas*

*The Post-Communist Consensus and Historical Understanding*

*Abstract: As soon as the socialist regimes failed in East-Central Europe, there disappeared from the public sphere the positive, a priori understanding of the official, public discourse of the socialist era. What the author of this article calls “premisunderstanding” has become part of the new anti-communist consensus and ethos. This premisunderstanding is rooted not only in an ideological and moral antipathy toward the socialist regime but also in the fact that the regime’s discourse differs significantly from other types of discourse, including, not least, liberal discourse. When this kind of premisunderstanding is applied to texts originating in the socialist era or to texts or statements that represent this era, the author calls this “reading in the spirit of the post-Velvet-Revolutionary consensus.” In the more extreme forms of this premisunderstanding, the interpreter presumes that the historical actor is lying, is dishonest, or is mistaken. Although this tendency toward premisunderstanding has become weaker in the face of revisionist conceptions in historiography, and in the face of increasing nostalgia throughout society, this ideological barrier to understanding the recent past survives to this day in various forms of anti-communist rhetoric.*

*Keywords: Post-Communism, historical understanding, ideology, Czechoslovakia*

Sametová revoluce svou ideovou negací a vyřazením mocenských struktur předchozího režimu protrhla hráz antipatie a nenávisť k němu. Podle konsensu rozhodující drtivé většiny společnosti, jež v roce 1993 legislativně zakotvil český parlament, byl komunistický režim režimem nelegitimním a zasluhuje morální odsouzení a pohrdání.<sup>1</sup> Tento konsensus se stal pilířem nové identity a nového étosu společnosti a v neposlední řadě prizmatem, skrze něž se lámaly interpretace historických událostí a faktů.

V tomto eseji<sup>2</sup> se zabývám porozuměním veřejnému a oficiálnímu diskursu období státního socialismu a jeho interpretací po listopadu 1989. Veřejným a oficiálním diskursem míním diskurs politiků, státostranických úřadů, registrovaných médií a schválených publikací, jehož ovládnutí a přijetí bylo podmínkou účasti na veřejném životě a v publikačním prostoru (nikoli tedy diskurs opoziční, neveřejný, kritický a subversivní, který byl jeho protipólem a k němuž se dnes hlásí převážná část pamětníků normalizace).

### Pozitivní předporozumění

Logik a rétorik Herbert Paul Grice formuloval *konverzační maximy*, principy, kterými se řídí konverzace, která je úspěšná ve smyslu předání sdělení. Nejedná se o etická a estetická doporučení ve smyslu etikety nebo stylu, ale o *odporované* principy – dobrou praxi komunikace v psychologickém smyslu. Mluvčí, jestliže chce, aby mu bylo rozuměno, vyhovuje základnímu kooperativnímu principu: požadavkům konverzace, kterou vede, a vede ji tím směrem, na kterém se její účastníci shodují.<sup>3</sup> Rozvedeno to znamená, že mluví k věci, nelže a neříká nepodložené věci, není rozvláčný ani úsečný a mluví jasně, jednoznačně, stručně a uspořádaně. Posлуhač, jestliže vstupuje do dialogu a má zájem v něm smysluplně pokračovat, sledovat a rozvíjet intendovaný význam, pak podle Grice přistupuje k mluvčímu s těmito *předpoklady konverzace*.

Podle psychologa Daniela T. Gilberta je dokonce zapotřebí k tomu, abychom dosáhli porozumění, nejenom přistupovat k mluvčímu s předpokladem jeho pravdomluvnosti, jak říká i Grice, nejen ho brát vážně, ale skutečně jeho sdělení a předpokladům tohoto sdělení uvěřit.<sup>4</sup> Gilbert samozřejmě netvrdí, že interpret musí přijmout názory, které vykládá, aby byl jeho výklad věrný znění a intenci textu; měl by toliko pracovně připustit, že jsou relevantní jako teoretická možnost.

<sup>1</sup> Zákon č. 198/1993 Sb. ze dne 9. července 1993 o protiprávnosti komunistického režimu a o odporu proti němu, potvrzený nálezem Ústavního soudu 19/93, č. 14/1994 Sb. (dostupné online [www.kpv.kozakov.cz/normy/zakon.htm](http://www.kpv.kozakov.cz/normy/zakon.htm) [přístup 1. 2. 2014]).

<sup>2</sup> Rozvíjím zde teze, které jsem předložil v knize *Vybírat a posuzovat. Literární kritika a interpretace v období normalizace* (Pistorius & Olšanská: Příbram 2016), s. 24–38.

<sup>3</sup> Herbert Paul Grice, „Logic and Conversation“, in Peter Cole, Jerry L. Morgan (eds.), *Syntax and Semantics 3. Speech Acts* (New York: Academic Press, 1975), s. 41–58.

<sup>4</sup> Daniel T. Gilbert, „How mental systems believe“, *American Psychologist* 46 (1991), č. 2, s. 107; cituji podle Daniel Kahneman, *Thinking, fast and slow* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2011), s. 101.

Vědomí, že mluvčí spolupracuje a usiluje o to naplňovat konverzační maximy, je součástí pozitivního předporozumění, vstřícnosti a otevřenosti, které interpret potřebuje k nejlepšímu možnému porozumění intendovanému významu.

Pozitivní předporozumění veřejnému a oficiálnímu diskursu socialistické éry se z veřejného prostoru vytratilo záhy po zániku socialistického zřízení a transformaci institucí po Listopadu. Součástí polistopadového antikomunistického konsensu, nového étosu a nové identity společnosti, se stalo předneporozumění. Je nutno zdůraznit, že předneporozumění mělo v daný okamžik důležitou politickou, společenskou a psychologickou funkci, neboť přispělo k historickému přelomu listopadu 1989, usnadnilo společenský přerod a umožnilo společnosti sejmout ze sebe trauma z života a angažovanosti v minulém režimu.<sup>5</sup> Na druhou stranu umožnilo ovšem prosadit i politická opatření, která by byla jinak nepopulární. Stalo se rovněž překážkou v porozumění nedávné minulosti.

### Jinakost předlistopadového diskursu

Veřejný a oficiální diskurs socialistické éry charakterizují tendence a vlastnosti, dané společenskopolitickými podmínkami autoritativního zřízení. Vystupují především ve srovnání a po čtení textů v jiném kontextu, včetně například kontextu soudobé liberální publicistiky, vědy i politiky: Mezi tradičními funkcemi diskursu začaly dominovat *legitimizace* a centralizovaná a profesionalizovaná *propaganda*. Tisk a média socialistického státu z definice slouží politické propagandě, vedle funkce zpravodajské měly vychovávat a sloužit upevňování třídně založené státotvorné moci (ve skutečnosti moci státostranických byrokratů). Účastníci tohoto uzavřeného systému často využívali jeden z mála účinných způsobů, jak legitimizovat svou pozici, a to přihlásit se *ideologickým jazykem a rituálními formullemi* k cílům státně socialistického projektu. (Ačkoli to nebyl způsob výlučný, jak se může zdát z polistopadových výkladů.) Ospravedlnění zájmů jednotlivce nebo skupiny, pokud se nejednalo o politického nepřítele, vedlo přes podporu zájmů státostranických, případně socialistického bloku. (Ani podpora státostranických zájmů ovšem nebyla zcela nezbytná, jak naznačují některé polistopadové výklady.) Sama myšlenková úroveň projevu bez této rétorické formy, která ovšem byla u někoho autentickým světonázorem a u jiného spíše účelovým prostředkem, postačovala k uznání většinou jen v oblastech, v nichž byl prostor pro neideologická témata, jako např. v přírodních a technických vědách; některé oblasti sloužily jako tzv. „únikové“, například v historických vědách starší historie, v literatuře psaní historické beletrie apod. (Němnohdy prostor pro myšlenkovou hodnotu bez ohledu na její ideovou orientaci existoval.) Mluvčí, kteří svůj názor tímto způsobem prosazovali, soustředili se *pragmaticky* nikoli především na obsah sdělení, ale na jeho společenskopolitické *důsledky*. Vzhledem k této odlišné, na důsledky zaměřené

<sup>5</sup> K tomu viz Michal Pullmann, „Diktatura, konsensus a společenská změna. K výkladu komunistické diktatury v českých akademických diskusích po roce 1989“, in Lucie Storchová, Jan Horský (eds.), *Paralely, průsečky, mimoběžky. Teorie, koncepty a pojmy v české a světové historiografii 20. století* (Praha: Albis International 2009), s. 231–246.

strukturu komunikačního aktu nemá příliš velkou výpovědní hodnotu poměřovat oficiální a veřejný diskurs socialismu, zejména jeho pozdního, normalizačního období, kritérii pravdivosti. Ohled na faktickou *pravdivost*, ale spíše vyváženost byl druhořadý, poznávací hodnota diskursu ustupovala persuasivní funkci. V uzavřeném systému ideologického jazyka a jeho úzkých mytizujících definicích ustrnulý významy slov.

Tyto tendence se projevují v různých pasážích veřejných a oficiálních textů a jsou intuitivně známy všem, kdo se věnují jejich četbě. Mimo několik tuzemských filologických a historických prací, jež se věnují ideologickému jazyku, kolují jejich popisy veřejným prostorem nejčastěji v podobě kritických a sarkastických generalizací. Generalizace obecně umožňují pojmové myšlení tím, že jej činí ekonomickým, často jsou ale nedokonalé a dávají vzniknout předsudkům. V případě ideologického jazyka socialismu jsou také výrazem obrany před indoktrinací a snahy o mentální hygienu, neboť propagandistická účelovost diskursu socialismu často bývá v rozporu s tradiční etikou všech oblastí lidské činnosti: žurnalistiky, vědy, politiky. V mnoha případech jsou generalizace vlastností diskursu socialismu opakem griceánských konverzačních maxim. Jsou to generalizace typu „komunisté lhali“, „tajili“ pravdu, klamali, podváděli, byli rozvláční a opakovali se („politické litanie strany“). Otto Exner v eseji o úředním jazyce komunistické éry<sup>6</sup> charakterizuje úřední komunistickou češtinu jako rozvláchnou, nesrozumitelnou, abstraktní a obsahově vyprázdněnou. František Čermák ve *Slovníku komunistické totality* přisuzuje diskursu komunistické totality vlastnosti jako vágnost, neurčitost ve významech, a tedy příznačnou nejasnost.<sup>7</sup>

Generalizacemi se vyznačoval kritický postoj k veřejnému propagandistickému diskursu komunistů již před nástupem socialistického režimu v Československu. Později, ale již na přelomu 50. a 60. let napsal filosof František Marek, že propaganda mění mentalitu lidí, kteří jsou v odporu k režimu, a to až k apriorní paranoidní nedůvěře a podezřívavosti ke všem zdrojům informací, nejen přicházejícím od státostranických orgánů. Vytváří podle něho typ skeptika, který v důsledku podvědomé generalizace nevěří ani informacím přicházejícím od jeho vlastní strany.<sup>8</sup> Petr Fidelius v 80. letech konstatoval, že propaganda se „rozptýlenému konzumentu [...] většinou jeví jako amorfní chuchvalec lží“.<sup>9</sup>

Po Listopadu se generalizace přetavily v předpoklady a předsudky, s nimiž interpreti konsensuálně přistupují k veřejnému a oficiálnímu diskursu socialistické diktatury. Vlastnosti a tendence, které se pravidelně objevovaly v určitých částech a momentech

<sup>6</sup> Otto Exner, „Některé charakteristické rysy úředního jazyka komunistické éry“, *Naše řeč* 75 (1992), č. 2, s. 91-98.

<sup>7</sup> František Čermák, Václav Cvrček, Věra Schmieďtová (eds.), *Slovník komunistické totality* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny, Ústav Českého národního korpusu, 2010), s. 16.

<sup>8</sup> František Marek (Müller), „Psychologie propagandy“, *E-Logos. Electronic Journal for Philosophy* 15 (2008), s. 34 (dostupné online <http://e-logos.vse.cz/index.php?article=115> [přístup 17. 6. 2016]).

<sup>9</sup> Petr Fidelius, *Řeč komunistické moci* (Praha: Triáda, 1998), s. 17.

celku, se a priori a plošně přičítají všem jeho částem. V některých polistopadových nebo i současných pracích o nedávné historii se dokonce zdá, že jde o jakýsi sport přistihnout aktéra v okamžiku, kdy se jeho výrok zdá odpovídat generalizaci.

Do procesu rozumění předlistopadovému veřejnému a oficiálnímu diskursu vstupuje podezřívavost, předpoklad o neupřímnosti autora. Interpret s politickými názory odlišnými od světonázoru osob, o jejichž texty se zajímá – a hraje zde roli také absence osobní zkušenosti u mladších interpretů –, má tendenci být netolerantní: vnímat jejich smýšlení jako mylné, jejich pohnutky jako zlovolné a jejich vystupování jako cynické a pokrytecké. Nevnímá světonázor a politickou představivost aktérů historie jako něco smysluplného a schopného vytvořit fungující možný svět, ale jako omyl a nonsens.

Popisují samozřejmě velmi vyhocenou, krajní podobu tendencí; tyto sklony se liší, a to u jednotlivců i skupin; jinak k historii a historickým textům přistupují profesionální historici, jinak studenti – autoři diplomových prací, jinak publicisté či politici. Mohou být též vědomé či dokonce záměrné, ale i nezáměrné a neuvědomované.

Nazývám toto předneporozumění, jež se týká textů pocházejících z doby komunistického režimu anebo textů či vyjádření, například pamětnických, které ho dnes reprezentují, čtením v duchu polistopadového konsensu.

### Další příčiny předneporozumění

K faktu jinakosti předlistopadového oficiálního veřejného diskursu se přidávají další příčiny a okolnosti neporozumění. Aniž si činím nárok na úplnost, jmenuji zde některé.

Předneporozumění předlistopadovému diskursu je jednou konkrétní historickou podobou nepoučeného a naivního postoje, na jaký je odkázán příslušník jedné společnosti a kultury, má-li porozumět jiné historické nebo cizí společnosti a kultuře, a to podobou vystupňovanou revoluční negací minulého.

Existuje obranný reflex, který způsobuje neschopnost naslouchat a vést dialog s něčím, co se obecně vnímá jako nástroj a reprezentace represe. Politické emoce (nenávisť, nechuť, opovržení a hořkost) byly zesíleny totalitní zkušeností a bipolárním rozdělením světa. Za minulého režimu utrpělo mnoho lidí natolik devastující trauma, že kategoricky odmítají jakoukoliv diskusi s tím, co ho reprezentuje. Mnoha dalším o tom bylo vyprávěno. Podle Adriana Portmanna<sup>10</sup> je neschopnost naslouchat univerzálním dědictvím totality na obou stranách bariéry, jak u někdejších utiskovaných, tak u utiskovatelů.

Ideologický jazyk socialistické éry jako by ztratil schopnost odkazovat k reálným věcem. Bipolární a (v původním marxistickém slova smyslu) třídně rozdělený svět zanikl, ideologie selhala, slova, která ho popisovala, ztratila význam. Ideologický jazyk se

<sup>10</sup> Adrian Portmann von Arburg, „Normalizace v ÚSTR nezačíná, pracujeme dál. Rozhovor s předsedou vědecké rady ústavu“, rozhovor vedl Tomáš Sacher“, *Respekt*, 29. 8. 2013 (dostupné online <http://respekt.ihned.cz/fokus/c1-60521560-normalizace-v-ustr-nezacina-pracujeme-dal> [přístup 25. 3. 2014]).

jeví jako nesmyslný, neschopný vytvořit srozumitelný systém významů. Tento rozměr porozumění nicméně lze dobře zachytit; vznikají výkladové slovníky pojmů a reálií.<sup>11</sup>

Pro současnost je charakteristický pragmatický výklad lidského jednání, s jehož pomocí politici a média vysvětlují jednání, aby bylo obecně srozumitelné. Pavel Barša o tomto vysvětlovacím a argumentačním postupu mluví jako o *rétorice zájmů*.<sup>12</sup> Rétorika zájmů spočívá v tom, že důvody jednání převádíme na zájmy jednajících. Problematické je, že se vytrácí moment, kdy lze jednání vysvětlit jako motivované ryze eticky, jako vlastním zájmem nepodmíněné sledování etických hodnot. Nedůvěru v to, že se lidé mohou nechat vést etickými hodnotami, zasela normalizační éra<sup>13</sup> a prohloubilo ji období transformace. Normalizační pragmatismus nutil lidi maskovat vlastní zájmy zájmy státostranickými formulovanými ideologickým jazykem a v devadesátých letech se ekonomické zájmy maskovaly neoliberální rétorikou transformace. Jestliže se však etické hodnoty redukuje na partikulární zájmy, vytrácí se etický dojem o společnosti; její členové ztrácejí schopnost vidět skutky a respektovat názory, které pramení z přesvědčení – nechápou, že někdo mohl zdůvodňovat a ospravedlňovat své skutky na základě upřímné etické víry.

### Závěrem

Po Listopadu zareagovala rozhodující část společnosti na komunistický režim jeho negací a předneporozuměním jeho diskursu. Ti, kteří si k bývalému režimu uchovali kladný vztah, nebyli vpuštěni do nového hegemonního diskursu. Ideologický blok v rozumnění nedávné historie, který byl plodem polistopadového společenského konsensu (a částečně i předlistopadové kritiky režimu), přetrvává dodnes v různých podobách antikomunistické rétoriky. Je patrný u studentů – autorů diplomových prací, publicistů, politiků i akademiků – vědců. Nechci se zde věnovat otázce, zda či nakolik je negující čtení v polistopadovém duchu, které splnilo svou roli během převratu a transformace, v současné politice, žurnalistice a pedagogice dosud funkční a zda vyhovuje zájmům některých skupin a segmentů společnosti. Jistě je však v rozporu s metodologickými standardy historického poznání, neboť představuje ukázkou ahistorického přístupu. Ztěžuje získání vyváženého a pomyslného celistvého obrazu minulosti a vytváří karikatury historických akterů.

V posledních letech můžeme stále více pozorovat otevřený přístup a revizi některých přístupů k nedávné historii, ačkoli i tu je třeba připomenout, že cesta k porozumění

<sup>11</sup> František Čermák, Václav Cvrček a Věra Schmiedtová (eds.), *Slovník komunistické totality* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny / Ústav Českého národního korpusu, 2010); Věra Schmiedtová, *Malý slovník reálií komunistické totality* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2012).

<sup>12</sup> Pavel Barša, „Rozcestí kapitalismu“, in Jiří Pehe (ed.), *Krize, nebo konec kapitalismu?* (Praha: Prostor, 2012), s. 115; Václav Bělohradský, „Odvrat od smyslu. O současné krizi“, in Pehe (ed.), *Krize*, s. 79.

<sup>13</sup> Jindřich Kabát, „Ustrnuli jsme ve vývoji, říká psycholog Jindřich Kabát, ptal se Petr Andreas“, *Právo*, 29. 12. 2012, Příloha „Salon“ (dostupné online [www.novinky.cz/kultura/salon/254989-ustrnuli-jsume-ve-vyvoji-rika-psycholog-jindrich-kabat.html](http://www.novinky.cz/kultura/salon/254989-ustrnuli-jsume-ve-vyvoji-rika-psycholog-jindrich-kabat.html) [přístup 18. 2. 2014]).

předlistopadovému diskursu nespočívá jen ve znovuobjevení či zdůrazňování prostoru svobody, toho, co v něm bylo a mohlo být ne-ideologické. Takové poznání je spíše předpokladem toho, o čem by mělo jít: o to, abychom přijali předlistopadový diskurs takový, jaký byl, jako něco – v dané době – daného a samozřejmého. Spolu s trendy v historické vědě pozorujeme též lidovou nostalgii po tom, co se z minulosti zpětně jeví jako známé, příjemné a dobré. Obojí vyhrocené polistopadové vnímání normalizačního diskursu se zvolna proměňuje v běžný ahistorický přístup a mezikulturní neporozumění. Že historické diskursy a diskursy jiných národů a kultur jsou nepoučenému interpretovi z jiného kulturního okruhu a jiné doby různou měrou nepřístupné, je normální.